

УДК 34:92 (477)

ДО ПИТАННЯ ПРО ОБ'ЄКТИ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦСЛУЖБ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

ON THE SITES OF COUNTER-INTELLIGENCE ACTIVITIES INTELLIGENCE AGENCIES OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY XX CENTURY

Бернадський Б.В.,

*кандидат історичних наук, доцент
Університету економіки і права «КРОК»*

У статті розглядаються основні напрямки контррозвідальної діяльності спеціальних служб Російської імперії напередодні Першої світової війни. Передусім – об'єкти контррозвідального забезпечення державної безпеки. Акцент зроблено на загальних об'єктах даної сфери діяльності.

Ключові слова: державна безпека, шпигунство, контррозвідка, державна зрада, контррозвідальне забезпечення.

В статье рассматриваются основные направления контрразведывательной деятельности специальных служб Российской империи накануне Первой мировой войны. Прежде всего – объекты контрразведывательного обеспечения государственной безопасности. Внимание сосредоточено на общих объектах данной сферы деятельности.

Ключевые слова: государственная безопасность, шпионаж, контрразведка, государственная измена, контрразведывательное обеспечение.

This paper discusses the main directions of counterintelligence activities of special services of the Russian Empire on the eve of the First World War. First of all – objects counterintelligence state security. Emphasis is made on a general object of this sphere of activity.

Key words: public safety, espionage, counterintelligence, treason, counter-intelligence software.

Постановка проблеми. На початку XX століття, в умовах загострення суперництва великих держав та обумовленого цим зростання потреби в розвідінформації, зросло і значення контррозвідки, серед основних завдань якої було налагодження функціонування контррозвідального режиму.

Об'єктом контррозвідальної діяльності було передусім внутрішнє середовище функціонування державного механізму. Тож у публікації мова швидше йтиметься про об'єкти контррозвідального забезпечення як про елемент цього середовища і складову контррозвідальної діяльності, зважаючи на специфіку періоду становлення.

Останні дослідження і публікації. Історія контррозвідки Російської імперії, її діяльність на території України, правове регулювання цієї діяльності вже знайшли відображення у низці вагомих досліджень. Дана проблематика є предметом наукового зацікав-

лення О.Н. Ярмиша, В.С. Сідака, С.Н. Галвазіна, М.В. Грекова, С.М. Жарова та інших. Водночас на об'єктах контррозвідальної діяльності увага не акцентувалася.

Виклад основного матеріалу. Основними об'єктами оперативного обслуговування на початку XX ст. стали військове міністерство, міністерства юстиції, торгівлі і промисловості, шляхів сполучення, фінансів, внутрішніх справ, морське, закордонних справ, народної освіти, імператорського двору [1, с. 45].

У цей час світ активно рухався до війни. Тож основна увага зверталася на військове відомство, боротьбу з таким видом злочину, як військова зрада. Вивчення осіб потенційних секретоносців починалося вже на стадії їх підготовки до вступу на військову службу. Передусім це стосувалося новобранців, що признавалися придатними для служби у військах

гвардії, 1-го залізничного батальйону та на флоті. Після 1905 р. під особливий нагляд було взято і офіцерський корпус. Нагляд здійснювався по трьох лініях: департаменту поліції, жандармській і особливій, що діяла у воєнному міністерстві [2, с. 129-130; 3, арк. 37; 4, арк. 3; 5, с. 207-209].

Попри дії генерала Джунковського, спрямовані на обмеження оперативної роботи у військах, в інтересах контррозвідки, ці заборони певною мірою можна було обходити. Головне, що варто відмітити у цьому відношенні, це зростання ролі генерал-квартирмейстерів.

Робота по контррозвідальному захисту воєнного відомства велася в чотирьох основних напрямках: а) створення й удосконалення системи контррозвідальних органів, основним завданням яких була б протидія шпигунству в мирний і воєнний час; б) організація комплексної системи захисту інформації; в) вдосконалення системи фельд'єгерського зв'язку; г) організація військової цензури [6].

Значні зусилля і Департаменту поліції і військової контррозвідки скеровувалися також на виявлення закордонних розвідальних центрів та оперативне проникнення у них. Було визначено 22 категорії осіб, на які варто звернути особливу увагу. А Міжвідомча комісія 1909 р. визначила наступні об'єкти контррозвідальної діяльності, котрі із незначними змінами увійшли і в «Положення про контррозвідальні відділення» і «Інструкцію начальникам контррозвідальних відділень» 1911 р.: 1) іноземні військові аташе¹; 2) особи, що перебувають при посольствах, місіях, іноземні офіцери і інші чини цих установ при отриманні щодо них оперативної інформації; 3) іноземні консули і чини консульств в наступних містах: Варшава, Петербург, Київ, Вільно, Лібава, Одеса, Севастополь, Кронштадт, Іркутськ, Владивосток; 4) іноземні військові чини, що приїжджають до Росії. Як такі, що знаходяться на службі, так і запасні, при отриманні щодо них оперативної інформації; 5) сім'ї і прислуга всіх перерахованих вище осіб, згідно з агентурними відомостями; 6) іноземці, що живуть поблизу кордону і в пунктах, що мають військового значення, на підставі агентурної інформації; 7) іноземці – власники магазинів і інших торговельних і промислових закладів, будинків розпусти, іноземці-коміснери, лікарі, фотографи, вчителі і тому

подібне, тобто особи, котрі по роду своєї діяльності стикаються з військовослужбовцями, за вказівкою агентурної служби²; 8) представники закордонних заводів, що виробляють предмети озброєння та військового обладнання; 9) іноземці, щодо яких є підозри у частому перетині державного кордону без істотних причин; 10) Російські піддані, відмічені частих підозрілих контактах з іноземцями при наявності щодо останніх оперативної інформації; 11) усі російські офіцери і класні чини (особливо зі складу вищих штабів, адміралтейств, канцелярій і управлінь), що мають допуск до відомостей, що становлять військовою таємницю та живуть не за засобами³; 12) російські підрядники військового відомства, коміснери (особливо євреї), службовці і майстри військових та морських заводів і майстерень, за наявності певних вказівок, а іноземні інженери на важливих заводах і незалежно від вказівок агентури (ці особи повинні перебувати на обліку); 13) особи, відмічені у спостереженні за російськими розвідальними органами; 14) власники і службовці книжкових магазинів, найчастіше відвідувані іноземцями, особливо магазинів, що обіцяють роздобути закриті військові видання, при отриманні щодо них оперативної інформації. В цілому книжкові магазини військового напрямку та букіністи рекомендувалось тримати під посиленням наглядом; 15) особи, що обертаяться у військово-середовищі (особливо єврейського походження) і зав'язують для цього добрі відносини навіть з сімействами військовослужбовців; 16) мандрівники з фотографічними апаратами, котрі здійснюють заміри, статистичні дослідження в місцях, важливих у військово-відношенні; 17) службовці мобілізаційних відділень залізниць; 18) станційні і залізничні службовці, особливо в прикордонних районах, відмічені в частих контактах з військовослужбовцями, що живуть на кордоні⁴; 19) особи, що проживають в прикордонних районах і часто отримують з-за кордону гроші, що не відповідають роду їх занять і способу життя; 20) родичі осіб, вже заарештованих за шпигунство; 21) особи, що викликають військовослужбовців для занять по публікаціях 22) цивільні установи, що відають призовом запасних і ополченців, постачанням коней і возів при мобілізації; 23) особи, що перебувають на чолі розвідальних органів в Німеччині і Австро-Угорщині. Для нагляду за ними рекомендувалось створити агентурну мережу в Берліні, Відні, Кенісберзі, Данцигу, Познані, Бреславлі, Кракові, Перемишлі, Львові [7, с. 90-92; 8, с. 32-34].

Шляхи взаємодії контррозвідальних відомств (військової контррозвідки та політичної поліції) були висвітлені у навчальному посібнику для офіцерів Генерального штабу – «Служба генерального штабу. Розвідальні органи армії». Документ проголошував залежне становище контррозвідки щодо політичного розшуку, залишивши у її компетенції оперативну роботу. Усі процесуальні дії переходили до компетенції жандармів. Хоча після здійснення жандармськими властями арештів начальник контррозвідального відділення мусив бути у курсі

¹ За ними встановлювалось періодичне зовнішнє спостереження. Німецький, австрійський, англійський, японський, шведський, турецький, північноамериканський, італійський аташе, та німецький офіцер, що знаходився при особі царя, забезпечувались ще й агентурним спостереженням.

² Наголошувалось на необхідності звертати увагу на можливе проживання у цих осіб іноземців та систематичне їх відвідування військовими чинами. Вказувалось на необхідність придбання агентури в цій сфері. Увагу було звернуто на той факт, що в прикордонних округах часто проживають дружини іноземних офіцерів. Вони мусили роз'яснювати причини роздільного проживання, а якщо такі не ясні, то встановити спостереження агентурне і зовнішнє, особливо під час приїзду чоловіків.

³ Примітка до цього пункту наголошувала на марнотратстві щойно завербованих агентів та швидкому покращенню добробуту осіб, що перед тим перебували у боргах.

⁴ З цього приводу бажаним було б розпорядження по Окремому корпусу жандармів про недопуск іноземців до занять яких би то не було посад а також до утримування і обслуговування станційних буфетів на залізницях в прикордонних районах.

як дізнання, так і попереднього слідства і судового розгляду, отримуючи корисну з точки зору контррозвідки інформації [7, с. 92-93].

Координацію забезпечення контррозвідально-го режиму в місцях розташування укріпрайонів здійснювали коменданти фортець, котрим місцеві власті і поліцейські органи зобов'язані були всесторонньо сприяти. Передусім у плані надання інформації. Майже необмежені повноваження військові власті отримували у військовий час, чи при оголошенні місцевості на воєнному становищі підпорядковувались військовому керівництву [9, с. 8, 10].

Подальший розвиток ця тема отримала в «Переліку питань, що потребують обговорення зі старшими ад'ютантами розвідочних відділень окружних штабів», підготовленому А. Монкевіцем у 1910 р. Документ поділявся на дві частини: а) боротьба з військовим шпигунством і б) боротьба з іншими видами діяльності іноземних держав в Росії, що загрожують воєнній безпеці імперії. За багатьма технічними методами ця інструкція була максимально наближеною до аналогічних документів Департаменту поліції. Втім, її автори так і не змогли обійти діючу нормативну базу та чітко розмежувати повноваження військової контррозвідки та політичної поліції [10].

Не було створено і ефективного режиму секретності. Документи зберігались із злочинною небалістю. Звичним явищем були розголошувачі в генеральських погонах. Але справжній бичем була балакучість офіцерів, проти чого контррозвідка виявилась безсилою. Показником цього безсилля служить один з пунктів «Переліку питань, що потребують обговорення зі старшими ад'ютантами розвідочних відділень окружних штабів», підготовлений А. Монкевіцем. Серед ключових проблем згадувались: «можливі заходи для обмеження необережних розмов офіцерів з військових питань».

Серед інших ключових відомств, що були об'єктом контррозвідального забезпечення і мали змогу самостійно визначати відомості, що становлять державну таємницю, було МЗС. На значення, що його приділяв законодавець захисту зовнішньої політики вказує той факт, що при кваліфікації державної зради, дипломатична зрада виділялась як окремий вид цього злочину [11, с. 10].

Поряд з цим оперативну роботу по захисту зовнішньополітичного відомства фактично могли проводити лише Особливий відділ та Закордонна аген-тура Департаменту поліції. Саме ж керівництво МЗС Росії не робило майже ніяких спроб створити комплексну систему захисту інформації. Більше того, чимало чиновників просто не розуміли необхідність дотримуватися елементарних правил щодо забезпечення недоторканості таємної інформації.

Наочним прикладом служать мемуари міністра закордонних справ В. Ламздорфа, який з подивом називав себе власником найбільших державних таємниць, що розпоряджається ними безконтрольно. У своєму щоденнику він розміщав копії цілком таємних документів і сам наводив приклади надмірної балакучості чиновників [12, с. 133-134, 213].

Надзвичайно велику роль відігравав людський фактор. Передусім це стосувалось шифрувальної служби. Маленька зарплатня, відсутність перспектив службового зростання, зневажливе ставлення зі сторони дипломатів і звичайних чиновників та обмеження, що накладались самою специфікою служби – усе це викликало проблеми як з підбором кадрів, так і забезпеченням режиму секретності.

Робота у цьому середовищі, так само, як і серед усієї іншої маси держслужбовців, в основному обмежувалася виконанням контрольно-дозвільних функцій, як складової частини загального нагляду. Недопуск нелояльних службовців, звичайно, убезпечував від витоку ту інформацію, що могла потрапити до них при виконанні службових обов'язків. Та цього було недостатньо. У царській Росії основним документом, що характеризував особу, була «довідка про політичну благонадійність» [13, с. 115].

Під ретельним оперативним наглядом перебували і вищі посадовці цивільних відомств, що закономірно викликало нарікання. Втім у роки Миколи II цей нагляд ефективністю не вирізнявся, на відміну від часів правління Олександра III. Саме у часи правління останнього, у 1884 р. вищим, а згодом і іншим державним чиновникам було заборонено брати участь у торгових і промислових підприємствах, крім товариств по обробці сільськогосподарської продукції помість, що їм належали. Істотно обмежувалось і представництво чиновників у приватних справах [14, ст. 528; 15, с. 138]. Такого роду діяльність могла перетворити чиновників на об'єкти шантажу. Побожовання мали під собою усі підстави. Саме на корупційній основі та на матеріальній зацікавленості були завербовані розвідками Центральних держав І. Штейн, К. Лайков та ряд інших військових і цивільних посадовців.

Інші обмеження безпосередньо були зв'язані із забезпеченням режиму секретності. Цивільним чиновникам заборонялося без дозволу начальства видавати власні твори про зовнішні і внутрішні відносини Російської імперії. Законодавець, в принципі не заперечуючи права чиновників бути авторами літературних творів чи наукових трактатів, передбачив норму, яка заборонила видавати без дозволу їхнього начальства твори, які стосуються зовнішньої та внутрішньої політики Російської держави [14, ст. 726, 727, 529, 716]. Винних у порушенні притягали до адміністративної відповідальності.

За результатами виявлених недоліків у діяльності державних органів, при відсутності складу злочину, Департамент поліції через МВС повідомляв губернаторів для вжиття заходів. Таке повідомлення, наприклад, у якому сповіщалося про грубі порушення чиновниками режиму секретності напередодні війни, отримав у липні 1914 р. Волинський губернатор М. Мельников [4, арк. 9].

Починаючи з 1906 р. важливим об'єктом нагляду стали депутати Державної думи. І не дарма, адже інколи у пресі з'являлися відомості про результати обговорень у пресі таємних законопроектів.

Ще з початку XIX століття починає формуватися так зване «промислове шпигунство», що невдовзі

практично поєднується з військовим. Тож важливою складовою контррозвідальної діяльності стала діяльність в сфері економіки.

З підприємств з іноземним капіталом контррозвідка звертала увагу на заклади електротехнічної, металургійної, суднобудівної і воєнної промисловості, з виробництва і продажу сільськогосподарських машин, а також довідкової і страхувальної справи. Саме там працювала найкваліфікованіша агентура інорозвідок. Втім, зважаючи на залежність Російської імперії від іноземних капіталів, про що писали окремі контррозвідники того часу, застосування традиційних заходів по обмеженню допуску іноземних громадян до відомостей що містили державну таємницю було утрудненим [16, с. 18].

Тим не менше аналіз наявної інформації свідчить про те, що попри вказані недоліки, посилення відповідальності за розголошення держтаємниці у 1912 р., профілактична робота, та спроби налагодження контррозвідального режиму в країні, принесли свої плоди.

Висновки. На початку ХХ ст. контррозвідаль-

на діяльність стала набувати системних ознак. Основними напрямками контррозвідальної діяльності стали захист збройних сил, дипломатичних представництв і структур, органів влади та управління, вивчення і перевірка осіб, що отримували доступ до державної таємниці, контррозвідальне забезпечення економічного, оборонно-промислового і транспортно-комплексів та їх об'єктів.

Головною перешкодою на шляху до підвищення результативності контррозвідальної роботи була відсутність загальнодержавної системи протидії розвідально-підривній діяльності іноземних спецслужб.

Здавалося, що системі спецслужб Російської імперії, яка склалася на початок десятих років і довела ефективність своєї діяльності щодо захисту державного режиму, забезпечене досить тривале життя. Але уже невдовзі урядові довелося вносити у цю систему істотні зміни. Обумовлювались вони двома основними причинами: по-перше, новим революційним підйомом у країні і, по-друге, «обставинами воєнного часу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Перегудова З.И. Политический сыск России (1880-1917 гг.) / Зинаида Ивановна Перегудова. – М. : РОССПЭН, 2000. – 432 с.
2. Краткий систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до обязанностей чинов губернских жандармских управлений по наблюдению за местным населением и по производству дознаний. – С.-Пб., 1903.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3876.
4. Волинський обласний державний архів. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1124.
5. Деникин А.И. Путь русского офицера / Антон Иванович Деникин. – М. : Прометей, 1990. – 304 с.
6. Чертопруд Сергей. Организация защиты информации в российской армии в начале ХХ века [Электронный ресурс] / С. Чертопруд // <http://www.agentura.ru/press/cenzura/arm20/>.
7. Никитинский И. Из истории русской контрразведки : сб. документов / Никитинский И. – М. : УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с.
8. Галвазин С.Н. Охранные структуры Российской империи: формирование аппарата, анализ оперативной практики / Сергей Галвазин. – М. : Совершенно секретно, 2001. – 192 с.
9. Законы о полиции. Составил Н. Волков. – М., 1910. – 848 с.
10. Греков Н.В. Русская контрразведка в 1905-1917 гг.: шпиономания и реальные проблемы [Электронный ресурс] / Н.В. Греков. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/research/grekov/03.html>.
11. Преступления государственные. Преступления против порядка управления и по службе. – К., 1904. – 43 с.
12. Ламсдорф В.Н. Дневник. 1894-1896 / Ламсдорф В.Н. – М. : Международные отношения, 1990. – 238 с.
13. Ярмиш О.Н. Каральный аппарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ-на початку ХХ ст. / Ярмиш О.Н. – Харків : Консум, 2001. – 288 с.
14. Устав о службе по определению от правительства. // Свод уставов о службе гражданской / Сост. Скоров и Полянский. – М., 1895. – Кн. 1. – 340 с.
15. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (ХУІІІ- перша половина ХІХ ст.) / М.В. Бармак. – Тернопіль : Видавництво Астон, 2006. – 288 с.
16. Устинов С.М. Записки начальника контрразведки / Устинов С.М. –Ростов-на-Дону : ТОО Литера. – Д, 1991. – 48 с.